

KORTERE ANMELDELSER

Steffen Hahnemann: *Middelalderens selvejere i det danske Østersøområde.*

På sporet af lægsopbygningen bag skibsledingen.

Landbohistorisk Selskab, 2009. 192 s.

Det er og har været en yndet sportsgren blandt middelalderhistorikere at forsøge at slutte sig tilbage til højmiddelalderens dunkelt og dårligt oplyste samfundsforhold via det – med enkelte undtagelser – ældste lokale regnskabsmateriale, vi har, lensregnskaber o.lign. fra for det meste 1500-tallet. En af undtagelserne, når det gælder ældre regnskabsmateriale, er den såkaldte Kong Valdemars Jordebog fra o. 1231 og lidt senere, men den rummer så mange og store tolkningsproblemer, at det også har stor værdi, hvis man via oplysninger i senere regnskabsmateriale kan kaste lys tilbage på den.

En erfaren dyrker af denne sportsgren er den pensionerede læge, Steffen Hahnemann, som tidligere bl.a. har publiceret en bog om de særegne forhold på Helgenæs, Mols og Endelave, hvor han kunne identificere en slags mellemting mellem selvejer- og fæstebønder.⁷² I den foreliggende bog har han kastet sig over andre udkantsområder i det middelalderlige Danmark: Lolland, Falster, Møn, Tåsinge, Langeland, Als, Sundved, Ærø samt de øvrige dele af det nordøstlige hertugdømme Slesvig. Valget af disse dele af Danmark er givetvis sket ud fra en hypotese om, at de særlige forsvarsbehov, som har bestået i disse grænseområder helt op mod middelalderens afslutning kan tænkes i særlig grad at have virket konserverende på ældre institutioner.

En hovedbestræbelse har været at rekonstruere antallet af selvejerbønder – og i sammenhæng hermed også den øvrige ejendomsfordeling i undersøgelsesområderne – ud fra den tanke, at selvejerbønderne formentlig bevarede forpligtelser, som havde at gøre med det højmiddelalderlige ledingsystem. Dermed giver bogen et værdifuldt tilskud til de ganske mange lokale undersøgelser af ejendomsfordelingen på reformationstiden, selvom dele af de behandlede områder har været undersøgt før – med lidt varierende resultater i forhold til de givetvis mere omhyggelige undersøgelser i denne bog. Om forholdene i de dele af hertugdømmet Slesvig, som behandles her, kan bemærkes, at Carsten Porskrog Rasmussen har været karig med at offentliggøre delresultater af sine undersøgelser af ejendomsfordelingen her.⁷³ Dette har han dog rådet bod på i forbindelse med denne bogs tilblivelse. Af særlig interesse er, at de dybtgående studier i lensregnskabsmateriale mv. afslø-

⁷² Steffen Hahnemann: *Bol, skiben og kongsbønder i det sydlige Kattegat*, Kerteminde 1994.

⁷³ Carsten Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsdrift i hertugdømmet Slesvig 1524-1770*, Åbenrå 2003.

rer en mængde selvejerbønder, som ikke (blot) lader sig identificere ved, at de betaler afgifter, som mere eller mindre eksplicit lader sig henføre til skatteydelse stud og leding. Det antyder, at en række af de tidligere undersøgelser i rigets øvrige egne er nået frem til for små tal for selvejerbøndernes antal, og styrker dermed den af undertegnede på andet grundlag fremsatte formodning om, at selvejergårdene på reformationstiden snarest har udgjort o. 1/6 af landets bondegårde.⁷⁴

Stærkt varierende ydelsesmønstre for selvejere indenfor de samme herreder rejser dog nye spørgsmål om oprindelsen til dette. Der kan tænkes flere forklaringer på dette fænomen: Tidlig permanent fritagelse for leding kompenseret med afgifter, selvejekøb, som det er dokumenteret under i hvert fald kong Hans og Frederik 1, eller resultater af afgiftsomlægninger i 1400-tallet for at hæve selvejernes afgifter. Forfatteren foretrækker en antydning af, at der som i Centraleuropa kunne tænkes at være tale om et skel mellem 'urfrie' og frigivne, der går tilbage til fjerne tider. Dette søges imidlertid ikke korreleret med forfatterens løbende undersøgelse af selvejerbøndernes lokalisering i landsbyer, der efter navneformerne at dømme er grundlagt i henholdsvis jernalder, vikingetid og middelalder. Denne undersøgelse tager endnu engang livet af en teori om, at selvejerbønder (fortrinsvis) går tilbage på soldaterkolonister bosat i vikingetidige landsbyer. Til gengæld peger den frem mod det interessante resultat, at de i middelalderen grundlagte bebyggelser i undersøgelsesområdet fortrinsvis er koloniseret af jordrotter, der har brugt deres egne undergivne i processen.

Resultatet af undersøgelserne af selvejerbøndernes antal varierer overordentlig meget fra 51% selvejerbønder på Tåsinge til i alt fire på Falster og Møn tilsammen. Sidstnævnte steder ejede kronen dog omkring halvdelen af fæstegårdene og forfatteren finder indicier for, at overgangen fra selveje til (kron)fæste på Falster allerede startede under Valdemar Sejr. Teorien om, at den i Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog ikke omtalte restgruppe på ca. 40% bønder oprindeligt var selvejere, tilbagevises imidlertid, da distributionen af formentlige ydelser, som indicerer tidligere selveje, afviger fra den geografiske distribution af jordebogens 'restgruppe'. Dermed kommer vi dog til at mangle en forklaring på denne restgruppe. Skyldes omtalen af navngivne mænd og deres besiddelser i Falsterlisten, at de besad bortforlenet krongods/kongelige rettigheder, mens den ikke navngivne restgruppes besiddelser især bestod af gods ejet af disse eller andre herremænd? I øvrigt er det en nærliggende, men uverificerbar hypotese, at forholdene på Falster og Møn også afspejler et opgør i den begyndende Valdemarstid med illoyale undersætter tæt på de vendiske kyster. Generelt for hele undersøgelsesområdet er en usædvanlig høj frekvens af bondegårde under kronens/hertugens værn – selvejergårde og landsherrelige fæstegårde. Lavest er den i Lundtoft herred i Sønderjylland og i

⁷⁴ Anders Bøgh: "Bundonis regis'. Selvejerbøndernes antal og funktioner – i sær i senmiddelalderen", i Agnes Arnorsdóttir m.fl. (red.): *Konge, Kirke og Samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, Århus 2007.

Fuglse herred på Lolland med henholdsvis 24% og 35%, mens den mange steder ligger langt over 50%; et gennemsnit for alle undersøgelsesområderne lader sig beregne til 49,6%. Der er således gode grunde til at mene, at fyrsterne i de behandlede områder af forsvarsmæssige årsager lagde stor vægt på massiv tilstedeværelse og i de fleste af områderne på en høj frekvens af selvejerbønder med de på disse hvilende militære og arbejdsmæssige forpligtelser.

I samme retning peger undersøgelsen af de mange kongelige birker på Lolland og Falster. De vigtigste lader sig føre tilbage til kongelige godsområder nævnt i Kong Valdemars Jordebog, og det sandsynliggøres via mønstre i bøndernes ydelser, at de må have haft særlige militære forpligtelser; måske har en del af dem i ledingsssystemet udgjort særlige skipæn med forpligtelser til at udruste deres eget ledingsskib.

Dermed er vi ovre i de vanskelige spørgsmål om ledingsystemet og relikterne af det i 1500-talsmaterialet. Forskningssituationen omkring den højmiddelalderlige leding må vist nærmest beskrives som kaotisk, idet der er et bredt udbud af opfattelser af bl.a. det svært tolkelige materiale i Jyske Lov på markedet, hvoraf mange skriver sig fra de senere år. Et rimeligt håndfast resultat i denne bog er, at kværsædeafgiften i Haderslev amt var pålignet regionalt og altså som ældre forskere mente, i modsætning til professor Niels Lund, var et resultat af, at visse områder permanent var (blevet) fritaget for leding mod til gengæld at yde den faste kværsædeskat. Generende i denne sammenhæng er det dog, at nogle selvejerbønder i Bølling herred i Lundenæs Len i Vestjylland betalte kværsæde, uden at det er lykkedes den skribent at finde noget geografisk mønster i disses placering. Men hvis man udvider betragtningen til, at kværsæde var pålignet regionale grupper af bønder eller enkeltbønder, som permanent var fritaget for ledingsforpligtelsen, passer pengene.

I de to østligste herreder på Lolland ses en opdeling af selvejerbønderne i havner med hver sin havnebonde. Dette tolkes som et resultat af, at ledingsflåden blev reduceret til en fjerdedel i 1169, som kun havde vagtopgaver, ifølge én tolkning af et sted hos Saxo og så tilsat den opfattelse, at det i praksis kun var selvejerbønder, der havde denne forpligtelse. De nævnte havnebønder på Østlolland tolkes som bønder, der havde som opgave at indsamle ydelserne fra hver sin havne. Selvom en sådan funktion ikke har relevans for den lange diskussion af havnebondens status i Jyske Lov, fører dette over i en stillingtagen til denne diskussion, der på basis af lov materialet tilslutter sig den sobre konklusion, at en havnebonde var en bonde, som var medlem af en havne – én af dem kan jo så have stået for indkrævningen af havnens ydelser.

Endelig findes der i materialet opdelinger af visse herreder i tredinger, fjerdinger eller lignende, som også bevidnet for andre herreder i Kong Valdemars Jordebog. Disse tolkes som rester af skipæn, der var blevet stærkt reduceret som følge af, at de privilegerede stænder fik fritaget deres bønder for ledingsydelse. Derfor fungerede de senere som opkrævningsenheder for kronens afgiftspligtige, mens den egentlige ledingspligt, som før nævnt, synes overført til selvejerbønderne, der så udgjorde ét skipæn pr. herred.

Spørgsmålet er hvor langt, der kan generaliseres om disse ting. I bogen argumenteres der overbevisende for, at mangt og meget var resultater af forhandlinger mellem territorielt afgrænsede grupper af bønder og forskellige lensmænd/lokale kongelige administratorer. Et sådant synspunkt forklarer langt hen de mange og store lokale variationer i både Kong Valdemars Jordebog og senere materiale, som det i denne bog anvendte.

De senest omtalte undersøgelser vedrørende ledingssystemet fører, vel i sagens natur, til relativt hypotetiske løsninger, men bogen rummer i hvert fald ting, som det vil være uomgængeligt at inddrage i fremtidens diskussioner om dette; måske var også ledingssystemet i virkeligheden præget af ganske mange lokale variationer i stedet for det svært tolkelige idealbillede, som præsenteres i Jyske Lov?

Det ærgrer nærværende anmelder, at forfatteren ikke har taget spørgsmålet op om størrelsen af selvejerbøndernes samlede afgifter sammenlignet med kronfæsternes, når nu han har brugt så megen tid på at grave så dybt i så mange lensregnskaber o.lign. Det skyldes formentlig, at undertegnede resultater og hypoteser desangående først sent har kunnet komme til forfatterens kundskab. Men det er et spændende spørgsmål, om det anvendte omfattende materiale kan bekræfte eller modificere den opfattelse, at kronen i 1400-tallet systematisk forsøgte at fjerne selvejerbøndernes afgiftstryk, når man ikke længere i samme grad som tidligere havde brug for selvejernes militære og andre arbejdsydelser. Men det kan måske komme en anden gang.

Bogen er for specialister; det vanskelige materiale og de mange detaljer er næppe noget, den alment interesserede beskæftiger sig med at læse om for sjovs skyld. Til specialisterne bør dog også regnes lokalhistorikere med interesse for de behandlede områder i middelalderen. Her er helt klart en del at hente også for sådanne. Carsten Porskrog Rasmussen har fungeret som redaktør af bogen på Landbohistorisk Selskabs vegne, og mon ikke han har sin del af æren for, at bogen generelt ikke er blevet vanskeligere at læse, end stoffet tilsiger?

Alt i alt er det ikke de helt store rigshistoriske nyheder, der kan hentes i denne bog – med mulig undtagelse for hypoteserne om ledingssystemets udvikling. Men der er i høj grad grund til at glæde sig over, at der findes mennesker, som vælger at kaste sig over så besværlige ting i stedet for fx at samle på frimærker. Især når det gøres på en måde, så det ikke giver anledning til panderynken fra en professionel. Et i hovedsagen solidt bidrag til underbygning og udvidelse af vor viden om centrale forhold i middelalderens samfund, som peger fremad ved at inddrage det lokale og regionale, som er én af de oplagte muligheder for at komme videre, end vi hidtil er nået.

ANDERS BØGH, DR. PHIL., LEKTOR,
INSTITUT FOR HISTORIE OG OMRÅDESTUDIER,
AARHUS UNIVERSITET.